

*В.А. Головенько,
канд. політ. наук*

*Valeriy A. Golovenko,
Ph. D. in Politics*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Abstract. The author considers the problem of the formation of a civil society as an important condition of the political and economic development of Ukraine. In the first part of the study published in the previous issue of the journal, the definitions of the notion “civil society” were given, and the personal vision of this complicated phenomenon was presented. Here, the analysis of the development of civil society in Ukraine during 2000-2006 realized with the help of sociological methods is started.

У першій частині дослідження, яку можна прочитати у попередньому числі журналу,* подавалися дефініції самого поняття „громадянське суспільство”, робилася спроба викладу авторського бачення цього складного явища. У цьому числі видання автор переходить до аналізу за допомогою, в першу чергу, соціологічних методів дослідження розвитку громадянського суспільства в Україні впродовж 2000–2006 рр.

Як на думку автора, аналіз необхідно розпочати з оцінки населенням подій „помаранчевої революції” кінця 2004-го – початку 2005 р., яка стала найважливішим показником суспільно-політичної активності та громадянської участі в Україні, своєрідним дзеркалом, що відобразило стан розвитку громадянського суспільства в країні на сучасному етапі. Адже, незважаючи на неоднозначні оцінки цієї революції, беззаперечним є те, що українське суспільство продемонструвало вельми різні рівні вияву своєї громадянськості впродовж 2000 р. – першої половини 2004 р., в період „помаранчевої революції” та після неї, зокрема у другій половині 2005 р. та у 2006 р. І ці відмінності значною мірою пов’язані саме з цією революцією.

Почнемо з оцінки подій кінця 2004-го – початку 2005 р. Але спочатку підкреслимо, що аналіз стану демократії у громадській думці України впродовж не лише початку ХХІ ст., але й усіх років незалежності, засвідчував, що недоліки та негаразди демократизації набули хронічного характеру. Це дало привід науковцям, фахівцям прийти до висновку, що Україна потрапила в горезвісну „сіру

* Див.: *Український соціум*. – 2006. – № 5. – С. 80–93.

зону” – застійну фазу недорозвинутих демократій [1, с. 39]. І тут вибухнула „помаранчева революція”, причому в таких масштабах, яких ніхто й не чекав: як визнали деякі представники опозиції, у разі масових фальсифікацій виборів владою вони розраховували щонайбільш на 200–300 тис. своїх активних прибічників на вулицях та площах м. Києва. Більш як півмільйонні „помаранчеві” маніфестації та акції, що відбулися в столиці, стали несподіванкою не тільки для політиків, а й для багатьох фахівців, які досліджували проблеми протестного потенціалу українського суспільства [2, с. 6]. Усього ж, за підрахунками соціологів, безпосередньо брали участь у „помаранчевих” подіях понад 6,6 млн. громадян, не рахуючи підлітків [1, с. 40]. Соціальні дії такої величезної кількості людей не могли не зумовити якісних змін у соціальному житті.

Як же це все оцінити? З одного боку, не можна не погодитися з тими науковцями, політиками, які із захопленням говорять про події кінця 2004-го – початку 2005 р., називають їх „помаранчевою революцією” і вважають їх такими, які стали визначною подією не лише для України, але й в цілому для світу, ну якщо не для світу, так для Східної Європи, пострадянського простору – це точно. Аргументами такого бачення зазначених подій є таке.

Передусім необхідно зазначити, що „помаранчеві” акції протесту мали досить масовий характер. І хоча, за даними моніторингу ІС НАНУ, показники досить таки різняться за регіонами (див. табл. 1), в цілому понад 20% респондентів, тобто п’ята частина дорослого населення країни, в тій чи іншій формі брала участь у цих подіях.

Таблиця 1
Регіональна географія „помаранчевої” громадянської активності, %*

Участь/неучасть у „помаранчевій революції”	Регіон					Загалом по масиву
	м. Київ	Захід	Центр	Південь	Схід	
Брав участь в акціях у м. Києві	29	9	9	0	1	5
Брав участь в акціях в іншому місті (селі)	1	31	12	3	7	13
Допомагав учасникам мітингів (харчами, речами, грошми тощо)	15	14	6	2	1	5
Не брав участі	64	51	77	96	91	79

* За матеріалами видання „Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – 653 с.”.

Найактивнішими віковими групами „помаранчевого” протесту були молодь та люди середнього віку. Так, представництво молоді до 30 років в акціях протесту було майже втричі вищим, аніж літніх людей (старших 55 років) у м. Києві й майже вдвічі вищим в інших місцевостях країни [2, с.13].

Важливим чинником „помаранчевих подій” було те, що наростаюча масовість колективної дії у протестних акціях набувала лавиноподібного ефекту завдяки виникненню масового соціально-психологічного відчуття можливості конкретних змін через особисту індивідуальну участь. Досить вдало передає визрівання цього масового відчуття можливості реальних змін один з головних брендів „помаранчевої революції” – „Разом нас багато, нас не подолати!”.

Особиста участь громадян у подіях революції визначає їх домінуюче уявлення про неї як „свідому боротьбу громадян, що об’єдналися для захисту своїх прав” (див. табл. 2). Тобто цілком природним буде припустити, що переважна більшість учасників протестних акцій свідомо чи добровільно брала в них участь, а отже аргументує свій власний погляд або раціоналізує в такий спосіб особисті мотиви своєї громадянської активності під час „помаранчевих” подій [2, с. 12].

Таблиця 2

Ставлення до „помаранчевої революції” залежно від особистої участі респондентів в ній, %*

Ставлення до „помаранчевої революції”	Особиста участь у „помаранчевій революції”		Загалом по масиву
	Брав будь-яку участь	Не брав участі	
Свідома боротьба громадян, що об’єдналися для захисту своїх прав	64	25	33
Державний переворот, що був здійснений за підтримки Заходу	8	28	24
Державний переворот, підготовлений політичною опозицією	8	14	12
Стихійний протест населення	16	11	12
Важко відповісти	5	22	18

* За матеріалами видання „Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – 653 с. ”.

Важливим здобутком подій кінця 2004-го – початку 2005 р. у напрямі становлення в Україні громадянського суспільства є те, що, не применшуючи ролі робітників та інших верств населення в них (їхній внесок у справу революції був значним) та віддаючи належне студентам як найактивнішим їх учасникам, зазначимо, що їх головною соціальною базою й рушієм був середній клас, що складався як з підприємців, так і з фахівців та менеджерів. Ці люди, серед пересічних українців найбільшою мірою підтримали революцію як своєю особистою участю, інтелектуальним капіталом й технологіями, так і фінансово (відома, що під час революції було зібрано 20 млн. гривень, надано значну допомогу учасникам Майдану їжею, теплим одягом, житлом тощо) [3, с. 65, 70]. Однак, основним змістом подій було не виборювання певними групами населення пересічних своїх економічних інтересів у класовому протистоянні, а обстоювання демократичних свобод – насамперед права вільного політичного вибору.

Особливістю громадянської активності в Україні, яка сповна проявилася у „помаранчевій революції”, є те, що саме спонтанна, неінституціалізована, доб-

ровільна та безоплатна самоорганізація була більш значимою для формування мереж громадської участі, аніж числені формалізовані структури громадських об'єднань. Це не була революція „агенцій з розвитку” та численних професійних громадських організацій, хоча, безсумнівно, внесок таких організацій, як „Пора”, „За чисту Україну”, „Знаю як” та ряду інших, у підготовку революційного ґрунту та запуску механізмів громадянської мобілізації був безперечним [4, с. 130]. Можливо, це ще раз підтверджує те, що українським громадським організаціям все ще бракує масової суспільної підтримки та довіри населення.

Оцінюючи значення „помаранчевої революції”, необхідно також сказати, що серед політиків та науковців є багато й таких, які вважають, що події, які відбулися в Україні наприкінці 2004-го – на початку 2005 р., аж ніяк не можна оцінити як революцію. Так, лідер російської партії „Яблоко” Г. Явлінський в інтерв'ю на початку січня 2005 р. сказав: „Я часто зустрічаю в пресі вираз „помаранчева революція” відносно цих подій. Звучить гарно, але я не зовсім розумію, чому це революція. Власне революція відбувається тоді, коли люди виступають проти чинних законів, проти конституції, коли люди змінюють державний устрій. А те, що відбулося в Україні, було скероване на захист законів та конституції, а не проти них” [5, с. 8]. Характеризуючи природу „помаранчевої революції” в інтерв'ю газети „День”, перший президент України Л. Кравчук заявив: „Це була не революція. У 1991 р. була революція, змінилася система: замість соціалізму – плюралізм, вибори, ринкові відносини між країнами та всередині. Це ж – зміна команди. Революція – це коли змінюються основи життя. У цьому ж разі змінилися персоналії, які, до речі, були при владі до цього” [6]. Ще до більш радикальних висновків дійшов соціолог В. Тарасенко: „Помаранчева революція – це революція чи ні? Ні, не революція, бо вона не „дотягує” до висоти параметрів власне соціально-політичної революції. Швидше це – мирний, цілеспрямовано організований, коригуючий політичний бунт, який певним чином „підчистив”, уточнив і стимулював попередньо поставлені перед Україною завдання. Звичайно, персональна зміна влади відбулася. Її відібрано в одній групі елітних осіб і передано до рук іншої елітної групи, але того ж самого соціального прошарку. Така передача влади не передбачає зміни соціальної суті останньої, а тільки режиму її здійснення. Ось чому влада соціально й не змінилася, і в ній нічого принципово нового у цьому плані немає. Отже, помаранчева революція – недореволюція. Можна говорити лише про певне переакцентування нею деяких соціально-політичних пріоритетів. Кардинально не змінює „кольорова революція” й історичні долі народів України, бо не відкриває перед ними нових соціальних шляхів руху в майбутнє. Тому і з цього боку вона є недореволюцією” [7, с. 60].

Можна в чомусь погоджуватися з цими думками, з вищенаведеними аргументами, проте автор цієї статті вважає, що наприкінці 2004-го – на початку 2005 р. в Україні все ж таки відбулася революція. Звичайно, для того, щоб глибше вникнути в її сутність, необхідно здійснити більш багатомірне дослідження (наприклад, політолог В. Якушик для здійснення багатоаспектної типології революцій пропонує застосовувати 20 критеріїв класифікації [8, с. 21–23]). На жаль, як межі, так і завдання цієї роботи не дозволяють нам цього зробити, та все ж ми схилиємося до висновку, що наприкінці 2004-го – на початку 2005 р. в Україні відбулася так звана політична революція, суть якої, як сказано, зокрема,

у політологічному енциклопедичному словнику, виданому за редакцією Ю. Шемшученка, В. Бабкіна та В. Горбатенка, полягає в тому, що це є „суспільним рухом і переворотом, мета яких – повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства. Головне питання такої революції є питання про політичну державну владу, про те, яким соціальним спільнотам вона належатиме. Усі політичні революції у процесі їх підготовки та здійснення ставлять за мету утвердження демократичної влади, влади народу” [9, с. 562].

Отож, зважаючи на те, що в реальному житті не буває так званих „чистих соціальних явищ”, які можна визначати лише за одним критерієм, ми робимо такий висновок: „помаранчева революція” була політичною революцією, головним чином революцією „мільйонерів проти мільярдерів”, а не справжньою соціально-економічною революцією. Правда, важливим, а може й найважливішим, є духовна значимість цієї революції, яка проявилася, передусім, у тому, що громадяни України усвідомили і відчули на практиці цінність власної людської гідності, показали всьому світу, як можна мирним шляхом зупиняти політичних маніпуляторів і авантюристів, не переступаючи порога громадянської війни та диктатури. Реальними політичними здобутками українського суспільства стали самоповага, віра в краще майбутнє, що пробудилися в народі, та свобода слова. Як зазначає російський дослідник О. Бугалін, „рядові” активісти Майдану здобули дещо більше, ніж матеріальні блага, – „неоціненний досвід реальної самоорганізації і політичної боротьби, досвід, який показав, що вони – сила, в принципі спроможна перемогти владу й змінити суспільну систему. Більше того, як і кожна революційна дія, самодіяльність мас привнесла у ці події і дещо більше. Майдан, по-перше, став досвідом спільної самостійної історичної дії громадян, досвідом самостійного „творення історії”, а це означає – кроком на шляху соціального визволення” [10, с. 44].

Разом з тим, не можна не брати до уваги й той факт, що електоральний поділ населення під час революції все ж таки відіграв і продовжує відігравати, на жаль, й зараз певну негативну роль у поділі українців за так званим фактором історичної ідентичності. Як під час революції, так і після неї не відбулося консолідації громадян у межах всієї України, а ще більше, ніж це було раніше, відбувається одночасна і консолідація, і поділ за віссю „Захід – Схід”. На Заході України населення консолідується на базі своєї історичної пам’яті і відповідному їй почутті – „вирватися з під гніту Росії”, а на Сході історична пам’ять пов’язана з почуттям „соціально-культурного зв’язку з Росією” [11].

Так, під час проведення грудневого 2005 р. соціологічного дослідження у межах моніторингу УІСД/ЦСМ, відповідаючи на запитання „Як Ви особисто ставитесь до перспективи розвитку співпраці України в рамках Єдиного економічного простору (ЄЕП) (з Білорусією, Казахстаном та Росією)?”, в цілому позитивно її оцінили на Заході України 20% респондентів, тоді як на Сході – 72%, на Півдні – 77%, а в АР Крим – 96%. Більше того, матеріали січневого 2006 р. соціологічного дослідження моніторингу УІСД/ЦСМ засвідчили, що навіть після горезвісного „газового конфлікту” та інциденту щодо маяка на мисі Сарич ставлення до Росії погіршилося в АР Крим лише у 2% респондентів, на Сході України – у 18%, тоді як на Заході – у 51%.

Про збереження поділу населення країни за віссю „Захід – Схід” свідчать, зокрема, й дані вересневого 2006 р. дослідження у межах моніторингу УІСД/ЦСМ. Як видно з таблиці 3, за регіонами існують значні відмінності в поділі прибічників та супротивників „західняка” Президента України В. Ющенка та Кабінету Міністрів України на чолі зі „східняком” В. Януковичем.

Таблиця 3

Кількість респондентів, які підтримують діяльність та ініціативи Президента України В. Ющенка та Кабінету Міністрів України на чолі з В. Януковичем, за регіонами, %*

<i>Регіон</i>	<i>Підтримують Президента України В. Ющенка</i>	<i>Підтримують Кабінет Міністрів України на чолі з В. Януковичем</i>
Захід	59	18
Центр	43	35
Північ	47	36
м. Київ	45	27
Схід	30	75
Південь	30	71
АР Крим	15	82

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Певна незавершеність „помаранчевої революції”, значною мірою лише бачки, а не конкретні дієві кроки нових владних структур після революції щодо вирішення наболілих соціальних проблем суспільства на тому рівні, як це робиться „в усьому цивілізованому світі”, призвели до певної переоцінки населенням країни здобутків громадянського суспільства. Отож з кінця 2005 р. за багатьма своїми якісними показниками українське громадянське суспільство знову почало відкочуватися назад. Про те, яким воно було на початку 2000-х рр. і яким воно стає, за даними соціологічних моніторингів, нині, після революції, й піде далі мова.

На початку необхідно відзначити, що „помаранчева революція” сприяла підвищенню соціального оптимізму громадян. Так, за даними моніторингу ІС НАНУ, на початку 2005 р. вперше за всі роки незалежності України кількість людей, які виражали соціальний оптимізм, удвічі переважила кількість песимістів: 40% опитаних вважали, що „впродовж найближчого року наше життя більш-менш налагодиться”, і 18% думали, що „ніякого поліпшення не буде”. На початку 2004 р. була зовсім інша картина – 18% вважали, що життя налагодиться, і 43% були переконані, що нічого не буде [12, с. 118]. Проте не минуло й року, як тенденція переваги соціального песимізму в країні повернулася майже до попереднього рівня – 22% оптимістів і 36% песимістів [11].

Про підвищення соціального оптимізму громадян України певною мірою засвідчують дані моніторингу УІСД/ЦСМ, отримані напередодні проведення парламентських виборів у березні 2002 р. та в лютому 2006 р. Їх порівняння засвідчує, що населення країни у лютому 2006 р. все ще продовжувало зберігати оптимізм, який у нього з’явився трохи більше року тому під час „помаранчевої революції”. Нині ледь не вдвічі більше, ніж у 2002 р., респондентів (45 і 25%) висловили надію на те, що у цілому ситуація в країні після виборів поліпшиться (див. табл. 4), у півтора разу стало

більше тих (47 і 29%), хто вірить, що у Верховній Раді України буде створено стабільну більшість і це дозволить їй працювати ефективно [13, с. 129, 136].

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів на запитання „Яким чином, на Вашу думку, зміниться загальна ситуація в Україні після виборів до Верховної Ради України”, %*

	<i>Березень 2002 р.</i>	<i>Лютий 2006 р.</i>
Ситуація поліпшиться	25	45
Ситуація погіршиться	10	9
Ситуація не зміниться	51	32
<i>Важко відповісти</i>	<i>13</i>	<i>14</i>

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Що стосується громадянської позиції громадян України, то необхідно відзначити, що для українців вона є досить пасивною. Так, у листопаді 2002 р., за даними моніторингу УІСД/ЦСМ, хоча 84% опитаних й погоджувалися з тим, що кожний громадянин повинен відчувати відповідальність за майбутнє своєї країни (у жовтні 2005 р. та вересні 2006 р. майже стільки ж – 79 та 74%), 64% вважали, що від особистих зусиль кожної людини залежить майбутнє України, проте лише 51% респондентів відчували себе відповідальними за майбутнє України (у жовтні 2005 р. – 56%, у вересні 2006 р. – 57%). Причому лише 17% повністю згодні з останнім твердженням (у жовтні 2005 р. – 22%, у вересні 2006 р. – 23%). Як бачите, ситуація в жовтні 2005 р. та вересні 2006 р., уже після „помаранчевої революції”, не надто змінилася на краще.

Не можна сказати, що в соціально-економічному, політичному житті суспільства не існує болючих проблем, і це спричиняє таку апатію населення. Як свідчать дані таблиці 5, упродовж усіх років українці постійно були стурбовані такими соціально-економічними проблемами, як загальне падіння рівня життя (ця проблема найбільше турбувала 61–77% респондентів), проблеми працевлаштування (46–61%), несвоєчасна виплата заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат (27–60%), стрімке розшарування суспільства за рівнем доходів (32–52%), неефективність економічних реформ в країні (30–50%), в цілому стан економіки (24–42%). Хоча менш болючими, але все ж такими, які дуже турбують населення країни, є низка політичних проблем: наявність хабарництва та корупції у структурах державної влади та управління (36–56%), некомпетентність влади (31–46%), відсутність реальних гарантій конституційних прав та свобод громадян (21–52%), неефективність політичних реформ в країні (18–41%). Від 48 до 70% громадян вважали, що в країні відсутня турбота держави про своїх громадян.

Таблиця 5

Динаміка відповідей респондентів на запитання
„Що саме у нинішніх умовах турбує Вас найбільше?“, %*

	05. 2000	09. 2002	04. 2003	10. 2003	03. 2004	06. 2005
Загальне падіння рівня життя	68	63	61	64	66	77
Проблеми працевлаштування	55	54	46	49	50	61
Відеутність турботи держави про своїх громадян	48	53	52	57	53	70
Рівень злочинності	56	52	44	47	48	46
Падіння моральності	37	43	40	38	46	55
Наявність хабарництва та корупції у структурах державної влади та управління	36	39	35	39	39	56
Несвоєчасні виплати заробітної платні, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат	60	34	27	28	27	47
Стрімке розширення суспільства за рівнем доходів	32	34	32	35	43	52
Некомпетентність влади	30	32	33	31	32	46
Неефективність економічних реформ в Україні	–	31	30	33	31	50
Стан економіки в цілому	56	29	32	32	31	55
Відеутність реальних гарантій конституційних прав та свобод громадян	21	27	24	27	29	52
Низька ефективність роботи нинішнього складу Верховної Ради	22	23	17	20	21	39
Неефективність політичних реформ в Україні	–	20	18	21	20	41
Стан відносин з Росією	21	18	14	24	18	38
Ситуація (становище) щодо російської мови в Україні	–	16	10	12	11	25
Можливість соціального вибуху	14	14	12	14	11	33
Відеутність реальних інвестицій в економіку	15	13	14	13	14	40
Стан демократії в Україні	–	12	10	12	11	37
Низький вплив політичних партій та недержавних організацій на громадське життя	–	10	9	7	9	27
Ситуація щодо української мови в Україні	–	9	9	7	11	26
Можливість повернення комуністичного минулого	7	8	6	8	7	18
Міжконфесійні конфлікти (розкол церков)	5	7	6	5	8	18
Можливість вступу України до НАТО	8	7	9	9	8	29

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Причому, необхідно відзначити, що якщо впродовж 2000–2004 рр. більшість показників були більш-менш стабільними, за винятком лише деяких (наприклад, стурбованість з приводу несвоечасної виплати соціальних виплат скоротилася з 60% у 2000 р. до 27% у 2004 р., а щодо стрімкого розшарування суспільства за рівнем доходів, то вона, навпаки, зросла впродовж цих років з 32 до 43%), то в 2005 р., після „помаранчевої революції”, рівень стурбованості з приводу найважливіших соціально-економічних та політичних проблем у суспільному житті значно зріс за всіма показниками. Це, напевно, можна пояснити тим, що, з одного боку, населення під час революції отримало від „помаранчевих” оптимістичні обіцянки на швидке вирішення цих проблем, а, з іншого боку, в реальному житті не лише не побачило цього, але й, навпаки, нерідко відчувало їх загострення, зустрівалося з неспроможністю нових владних структур подолати їх.

Пробуджена революцією громадянська свідомість сприяла тому, що громадян ці негаразди почали більше турбувати. Причому, це стосується не лише основних соціально-економічних проблем (якщо в березні 2004 р. неефективність економічних реформ в Україні дуже турбувала 31% респондентів, то в червні 2005 р. – уже 50%, стан економіки в цілому – відповідно 31 і 55%), але й впливає, навіть більшою мірою, на оцінку політичних процесів: якщо у 2004 р. неефективність політичних реформ в Україні найбільше турбувала 20% населення, то в 2005 р. уже вдвічі більше – 41%, відсутністю турботи держави про своїх громадян було дуже стурбовано 53% респондентів, а стало – 70%.

Дещо роз’яснити такий стан може аналіз таблиць 6 та 7, в яких, за матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ, показано динаміку оцінки населенням становища країни в цілому та задоволення громадянами своїм життям у кожному році впродовж 2000–2005 рр. [14, с. 187–188].

Таблиця 6

Динаміка відповідей респондентів на запитання „Як змінилося за останній рік становище країни в цілому?”, %*

	12. 2001	12. 2002	11. 2003	12. 2004	12. 2005
Значно поліпшилося	1	1	1	7	2
Дещо поліпшилося	18	12	13	30	15
Не змінилося	34	47	38	34	28
Дещо погіршилося	24	25	31	17	29
Значно погіршилося	17	10	12	6	23
Важко відповісти	6	5	5	6	3

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Як видно з таблиць, упродовж 2000–2003 рр. спостерігалися тенденції, які свідчили, що населення оцінювало становище країни в цілому та рівень життя громадян як такі, які майже не змінювалися. 2004 р. був оцінений значно краще, а наступний, післяреволюційний 2005 р. отримав знову набагато нижчі оцінки, майже такі, які були ще до 2004 р.

Таблиця 7

Динаміка відповідей респондентів на запитання „Наскільки Ви задоволені тим, як склалося Ваше життя у році, що минає?“, %*

	12. 2000	12. 2001	12. 2002	11. 2003	12. 2004	12. 2005
Зовсім не задоволені	20	23	16	11	10	9
Скоріше, не задоволені	29	29	28	27	18	28
Рівною мірою як задоволені, так і не задоволені	33	31	34	39	40	39
Скоріше, задоволені	16	12	17	19	24	20
Повністю задоволені	2	2	3	2	3	2
<i>Важко відповісти</i>	-	3	2	2	5	5

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Подібна ситуація спостерігалася і впродовж 2006 р.: 64–72% опитаних постійно вважали, що в житті їхніх родин істотних змін не сталося, лише 7–8% говорили, що їхній добробут зростає, тоді як у 3–4 рази більше (21–29%) стверджували, що він зменшився [15, с. 227].

Цікавою є динаміка оцінки населенням економічної та політичної ситуації в країні в цілому, яку ми відстежили за матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ (див. табл. 8). Як видно з таблиці, у 2005 р. населення країни набагато краще, ніж у 2004 р., оцінило перемены в політичному житті суспільства, ніж те, що відбулося в економіці. Так, якщо частка тих, хто вважає, що нині економічна ситуація в країні стала кращою, зменшилася порівняно з 2004 р. майже вдвічі (15 і 27%), то частка тих, хто вірить у перемены на краще у сфері політики, навпаки, зросла майже вдвічі: це стосується як оцінки політичної ситуації в країні в цілому (20 і 12%), так і оцінки свободи засобів масової інформації (42 і 23%) та стану демократії (32 і 15%) [14, с.185].

Таблиця 8

Динаміка оцінки населенням України різних сторін життя, які відбулися впродовж останнього року в країні, %*

	Погіршилася		Не змінилася		Поліпшилася	
	05. 2004	12. 2005	05. 2004	12. 2005	05. 2004	12. 2005
Економічна ситуація в країні	33	56	36	27	27	15
Політична ситуація в країні	31	47	48	29	12	20
Свобода засобів масової інформації	17	16	54	37	23	42
Стан демократії	19	18	57	41	15	32

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Хоча значна частина населення у ході опитувань постійно засвідчувала розуміння того, що країна потребує перемін у політичному та економічному житті*, та все ж, як було сказано вище, громадянська позиція, готовність до активної соціальної діяльності у переважаючої частини населення залишається низькою.

Значною мірою такий стан справ, як на нашу думку, спричинений тим, що більшість населення країни не знає, як воно має діяти, щоб вирішувати важливі соціальні проблеми. Це підтверджують матеріали соціологічних опитувань, проведених у межах моніторингу УІСД/ЦСМ у вересні 2002-го та 2006 рр.: як тоді, так і тепер 3/4 громадян (у 2002 р. – 75%, а в 2006 р. – 78%) не знають, як можуть діяти, щоб впливати на вирішення гострих питань у своєму населеному пункті, 4/5 населення (у 2002 р. – 80%, у 2006 р. – 83%) не знають, як впливати на діяльність місцевих органів влади, 9/10 респондентів (у 2002 р. – 89%, у 2006 р. – 91%) не вміють впливати на вирішення питань державної політики. Про стабільно низький рівень оцінки людьми своєї спроможності впливати як на місцеву владу, так і, особливо, центральну підтверджують і матеріали моніторингу ІС НАНУ (див. табл. 9). Як видно з таблиці, порівняно з попередніми роками думки населення у березні 2005 р. не надто змінилися, хоча мають місце статистично значущі зміни в усвідомленні громадянами своєї спроможності впливати на рішення влади, особливо на місцевому рівні. Проте, якщо порівняти ці відсотки (9 і 17%) з масштабністю виступів під час „помаранчевої революції”, з тією вирішальною роллю, яку відігравали громадяни, відстоявши принципи демократії, стає очевидним, що громадянська енергія людей не знайшла відповідного втілення у „мирний” час.

Таблиця 9

Динаміка оцінок населенням своїх можливостей вплинути на рішення, що приймають органи влади, у разі, якщо ці рішення утискують законні права та інтереси, %*

Оцінка можливостей вплинути на рішення влади	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Вважають, що можуть щось зробити проти рішень Уряду України	4	5	7	6	6	9	8
Вважають, що можуть щось зробити проти рішень місцевої влади	7	10	11	12	13	17	17

* За матеріалами видання: „Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 94 с.”.

* За даними моніторингу УІСД/ЦСМ, у листопаді 2001 р. лише 27% респондентів відповіли, що вони схвалюють сучасний економічний і політичний курс країни (у вересні 2006 р. – 28%), у той же час 63% опитаних не погоджувалися з цим (у вересні 2006 р. – 64%), причому 35% (у вересні 2006 р. – 34%) робили це в категоричній формі, а за даними травневого опитування 2000 р., лише 3% опитаних були переконані в тому, що нашому суспільству не потрібні ніякі перетворення, тоді як 67% респондентів вважали, що наше суспільство повинне поступово поліпшуватися шляхом реформ, 14% – виступали за те, щоб наше суспільство змінювалося радикальним шляхом революційних перетворень).

Таблиця 10

Динаміка довіри до органів влади та інших соціальних інститутів України, %*

	05. 2000	12. 2000	06. 2001	12. 2001	05. 2002	11. 2002	06. 2003	11. 2003	05. 2004	12. 2004	05. 2005	12. 2005	09. 2006
Президенту України	32	31	24	32	25	19	20	19	24	20	60	37	38
Кабінету Міністрів України	26	27	17	24	34	19	22	25	31	35	49	31	35
Прем'єр-міністру України	37	46	26	29	45	21	24	32	36	40	58	34	49
Верховній Раді України	16	18	16	18	27	18	21	19	23	42	39	28	29
Голові Верховної Ради України	18	19	19	20	—	17	20	20	26	57	55	34	36
Обласній раді	22	24	26	—	32	24	29	32	33	39	33	31	32
Голові державної адміністрації області	23	30	32	—	36	25	31	37	36	39	32	30	34
Районній раді	25	24	25	—	33	29	33	34	37	40	36	35	35
Голові державної адміністрації району	26	22	27	—	32	26	32	32	36	40	36	32	33
Міській (селищній, сільській) раді	24	29	33	—	40	34	39	39	46	45	43	40	45
Міському (селищному, сільському) голові	34	33	37	—	47	37	43	43	49	48	45	40	50
Збройним Силам України	56	61	59	53	64	58	61	59	54	66	61	57	57
Засобам	51	52	53	57	51	54	55	57	57	46	57	58	56
масової	55	53	56	59	53	56	56	55	59	49	58	60	58
інформації	60	58	59	65	57	59	60	59	63	50	64	61	64
Телебаченню	10	11	13	16	23	15	17	18	18	23	29	25	26
Політичним партіям	20	22	21	20	21	22	24	28	22	26	29	34	30
Профспілкам	39	45	46	49	48	48	50	53	56	55	47	49	50
Релігійним організаціям	18	23	22	—	28	21	25	24	29	35	38	39	38
Молодіжним організаціям													

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Отож, за такої ситуації розраховувати на становлення громадянського суспільства в країні у найближчій перспективі не доводиться. Адже оцінка можливостей громадян впливати на органи влади є ключовою характеристикою демократичного суспільства.

Одним із найважливіших показників демократичності держави, стану розвитку громадянського суспільства є ставлення населення до інститутів влади. Цей показник є важливим тому, що він засвідчує ефективність демократичних механізмів добору еліт та виборних інститутів влади. Аналізуючи результати моніторингу УІСД/ЦСМ, можна відзначити стабільно й критично низький рівень довіри громадян до політично-адміністративної сфери держави – владних інститутів, політичних партій, органів правопорядку, профспілок (див. табл. 10) [16, с. 167; 15, с. 219].

Разом з тим, це ще не є свідченням того, що в Україні у цій сфері склалася кризова ситуація, яка значною мірою відрізняється від інших країн. Звичайно, існують певні розбіжності, але, як свідчать матеріали таблиці 11, вони не такі вже й значні порівняно, наприклад, з країнами Євросоюзу і навіть дещо кращі порівняно з країнами – кандидатами до вступу в ЄС.

Таблиця 11

Рівень довіри до деяких органів влади та інших соціальних інститутів у країнах Євросоюзу, країнах – кандидатах до вступу в ЄС та в Україні, весна 2004 р., %*

<i>Рейтинг довіри до:</i>	<i>Країни Євросоюзу</i>	<i>Країни – кандидати до вступу в ЄС</i>	<i>Україна</i>
національного парламенту	35	16	23
національного уряду	30	17	31
політичних партій	16	7	19
профспілок	36	22	28
релігійних організацій	41	45	55
армії	63	58	63
телебачення	54	57	62
радіо	63	60	61
преси	46	49	60

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ та статті А. Бови „Довіра до соціальних інститутів: європейський вимір” // *Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу: Наук. альманах.* – К.: Укр. всесвітня координац. рада, 2006. – С. 225–238.

Щоправда, такий стан справ аж ніякою мірою не свідчить про досягнення України (рівень довіри до основних владних інститутів дійсно такі є досить низьким), як є підтвердженням того, що й в Україні, як і в інших країнах, у тому числі і в країнах з розвинутою демократією, в останні десятиріччя існує, як вважають деякі як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники, так звана „ерозія довіри” [17].

Певним досягненням України можна вважати, за вдалим висловом соціолога Н. Паніної, „фантастичний (для соціологічного моніторингу) вибух довіри до нових політичних лідерів” [11] зразу після „помаранчевої революції”, коли,

наприклад, за даними моніторингу УІСД, у березні 2005 р. рівень довіри населення до Президента України В. Ющенка становив 65%, до Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко – 60%, до Голови Верховної Ради України В. Литвина – 51%, до Кабінету Міністрів України – 54%. Але реалії суспільного життя, на жаль, з кінця 2005 р. опустили планку довіри до майже того ж „дореволюційного” низького рівня. У грудні 2005 р. рівень недовіри переважав рівень довіри: у Президента України В. Ющенка на 17%, у Прем'єр-міністра України Ю. Єханурова – на 16%, у Голови Верховної Ради України В. Литвина – на 19%, у Кабінету Міністрів України – на 27% [14, с.170–172].

Серед причин зниження довіри громадян до влади Український центр економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова назвав, за результатами соціологічного опитування, проведеного в жовтні 2005 р., такі: зниження рівня добробуту громадян (так відповіли 27% опитаних), конфлікти серед вищого керівництва влади і пов'язані з ним скандали (26%), зловживання, корупція у вищих ешелонах влади (21%), зниження показників зростання української економіки – 14%, порушення владою демократичних норм – 2% [18, с. 36].

Про причини такої низької оцінки діяльності органів влади говорить і динаміка оцінки респондентами діяльності органів влади, яка була отримана за даними моніторингу УІСД/ЦСМ (див. табл. 12). Як видно з таблиці, громадяни майже однаково, що до революції (у листопаді 2002 р. та в січні 2004 р.), що через рік після неї, оцінювали такі суттєві недоліки у діяльності центральних органів виконавчої влади, як їхню корумпованість, забюрократизованість, неефективність, недостатню компетентність та такі недоліки в діяльності місцевих органів виконавчої влади, як ті ж корумпованість, недостатня компетентність та ще чекання на вказівку „зверху” [14, с. 185].

Таблиця 12

Динаміка оцінки респондентами діяльності органів влади, %*

ЦЕНТРАЛЬНІ (ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНІ) ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ:	<i>11. 2002</i>	<i>01. 2004</i>	<i>12. 2005</i>
...представляють інтереси громадян, покладаються у своїй роботі на активність та участь громадян	16	19	22
...корумповані, пов'язані з сімейним бізнесом та мафією	71	70	71
... мають свободу приймати рішення	60	61	64
... бюрократичні, працюють повільно та неефективно	73	71	75
... недостатньо компетентні, щоб вирішувати проблеми окремих регіонів та міст	55	52	60
РАЙОННІ/МІСЬКІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ:			
...представляють інтереси громадян, покладаються у своїй роботі на активність та участь громадян	30	28	28
...корумповані, пов'язані з сімейним бізнесом та мафією	59	61	62
... мають свободу приймати рішення	41	39	50
... чекають на вказівки “зверху”, повільні та забюрократизовані	73	74	71
... недостатньо компетентні, щоб вирішувати проблеми окремих регіонів та міст	44	45	57

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

За даними листопадового 2002 р. дослідження моніторингу УІСД/ЦСМ, лише 1% населення країни було дуже задоволено тим, як державні чиновники справляються зі своїми обов'язками, ще 8% – скоріше, задоволені їх роботою. У той же час, 80% респондентів (у 9 разів більше!) були незадоволені тим, як працюють чиновники.

Особливу увагу необхідно звернути на проблему корупції у владних структурах. Ця проблема є однією з найгостріших в українському суспільстві. На міжнародному рівні Україна також має репутацію надзвичайно корумпованої країни. Підтвердженням цього є незмінно низький рейтинг України в авторитетних міжнародних дослідженнях рівня доброчесності протягом останніх років. Наприклад, „індекс сприйняття корупції”, за дослідженням „Transparency International”, в Україні в 2003 р. становив 2,3 (в 2002 р. – 2,4). Виходячи з методології цього дослідження, до країн з небезпечним рівнем поширеності корупції належать ті, де значення індексу – менше 3,0 (рейтингова оцінка відображає сприйняття ситуації в країні підприємцями та аналітиками і може мати значення від 10 (фактична відсутність корупції) до 0 (корупція дуже поширена)) [19, с. 1–2].

Гасло боротьби з корупцією було одним з основних на прапорах „помаранчевих” під час революції. Було проголошено багато обіцянок, але в реальному житті не все сталося так, як обіцялося. За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ, у грудні 2005 р. громадяни так оцінили проведену за рік роботу у цьому напрямі: боротьба з корупцією поліпшилася (за це висловився 21% опитаних), вона погіршилася – 24%, а половина громадян (49%) прийшли до висновку, що вона якісно не змінилася [14, с. 185].

Про критичне ставлення населення до основних владних інститутів свідчать також відповіді респондентів, які були отримані у межах моніторингу УІСД/ЦСМ у вересні 2000 р., з приводу того, чиї інтереси, насамперед, вони захищають (див. табл. 13).

Таблиця 13

Відповіді респондентів на запитання „Чиї інтереси, на Вашу думку, насамперед захищають...?”, %*

	Президент України	Прем'єр-міністр України	Голова Верховної Ради України	Депутати Верховної Ради України	Голова облдержадміністрації
Інтереси народу	19	28	10	5	15
Інтереси еліти суспільства або окремих олігархів	35	26	24	15	17
Власні інтереси	30	24	38	65	36
Важко відповісти	16	22	28	15	32

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Як видно з таблиці, на думку громадян, державні лідери та основні владні структури у першу чергу переймаються своїми власними інтересами, а не захи-

шають інтереси народу. Причому найменшу довіру отримали депутати Верховної Ради України: 65% респондентів вважали, що вони ними стали для захисту своїх власних інтересів, і лише 5% опитаних (у тринадцять разів менше!) були схильними до того, що народні депутати стоять на захисті інтересів своїх громадян. Соціологічні дослідження, проведені у вересні 2002-го та у вересні 2006 рр., засвідчили лише посилення цих настроїв: 80% опитаних у 2002 р. та 82% – у 2006 р. відповіли, що політичні лідери віддалені від народу і байдужі до проблем народу, а 86% респондентів у 2002 р. та 84% у 2006 р. сказали, що більшість державних чиновників, депутатів та інших людей „при владі” цікавлять лише питання власного збагачення та влаштування. При цьому понад 2/3 респондентів (71% у 2002 р. та 64% у 2006 р.) висловили припущення, що їхнє становище в суспільстві і становище людей їхнього оточення з кожним роком стає все гіршим.

Така небезпідставно низька оцінка населенням ефективності діяльності органів влади, політичних партій, політичних лідерів значною мірою впливає на громадську оцінку політичної системи країни в цілому, стану розвитку демократії в суспільстві. Так, за даними моніторингу УІСД/ЦСМ, у грудні 1999 р. 64% населення країни оцінювали систему управління, яка існувала в країні, як погану і лише 7% вважали, що вона добра. Це навіть важко порівняти з їхньою оцінкою політичної системи, яка існувала при комуністичному режимові, – ту систему як „погану” оцінювали 39% опитаних, а як „добру” – 29%.

Проте опитані, оцінюючи різні типи політичних систем, які, на їхню думку, підходять Україні, перевагу все ж віддали демократичній політичній системі (64% респондентів відповіли, що вона дуже добра чи, скоріше, добра). Вони вважали, що, можливо, при демократичній системі й існують проблеми, але вона все ж таки краща, ніж будь-яка інша форма правління. 43% опитаних стоять на тому, що при демократичних системах мало діла та дуже багато балаканини, 38% – що демократичні системи не дуже гарні для підтримки порядку, 28% – що при демократичних системах економіка розвивається погано. Демократії віддавали перевагу й далі: у травні 2004 р. демократію як найбільш бажаний тип державного устрою для України сприймали 41% опитаних. Але це, як бачимо, уже менше, ніж було до 2000 р.

З іншого боку, не може не тривожити той факт, що в грудні 1999 р. 48% опитаних добре ставилися до політичної системи, де керує сильний лідер, якого не обмежує ні парламент, ні вибори, а 11% опитаних взагалі віддавали перевагу правлінню військових. Ця тенденція проявлялася й далі: в лютому 2003 р. 51% респондентів погодилися з твердженням, що одна сильна особистість, наділена владою, за сучасних умов здатна вивести країну з кризи та зробити для її розвитку більше, ніж усі політичні інституції разом взяті; у травні 2004 р. 60% опитаних висловили думку, що кілька сильних керівників можуть зробити для України більше, ніж усі закони і дискусії, 23% вважали, що за певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний. Якщо врахувати ще й те, що в той час лише 8% опитаних сприймали Україну як цілком демократичну державу, 54% вважали, що Україна ще є не цілком демократичною державною, але рухається в напрямі до демократії, а чверть населення (25%) оцінювали Україну як державу, яка не є демократичною і не рухається у напрямі до

демократії, і ще 13% опитаних не змогли визначитися з відповіддю, то стане зрозумілою певна тривога щодо майбутнього України.

1. *Бекешикіна І.* Постреволюційні зміни суспільної свідомості й нові проблеми розбудови демократії та громадянського суспільства в Україні // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 39–48.
2. *Степаненко В.* Революція як констеляція: національні особливості громадянської активності // Там само. – С. 4–21.
3. *Симончук О.* Помаранчева революція: повстання середнього класу? Так! За даними моніторингу // Там само. – С. 62–71.
4. *Степаненко В.* Помаранчева революція як проблема колективної дії та соціального капіталу // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу: Наук. альманах / За ред. В.П. Рубцова, А.В. Шестакової, В.О. Рябенка. – К.: Укр. всесвіт. корд. рада, 2006. – С. 122–132.
5. *Кульчицький С.* Помаранчева революція. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.
6. День. – 2005. – 2 берез.
7. *Тарасенко В.* Недореволюція // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 49–61.
8. *Якушик В.* Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С. 19–36.
9. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядн. В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
10. *Бузгалин А.* Майдан: народная революция или...// Свободная мысль. – 2005. – № 2. – С. 38–48.
11. *Паніна Н.* Демократизація в Україні й помаранчева революція в дзеркалі громадської думки // Дзеркало тижня. – 2006. – 20–26 трав.
12. *Іващенко О.* Вперше про соціальний оптимізм // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 118–121.
13. *Балакірева О.М., Дмитрук Д.А.* Моніторинг громадської думки населення: електоральні настрої та очікування населення напередодні виборів (лютий та березень 2006 р. // Укр. соціум. – 2006. – № 1. – С. 122–137.
14. *Балакірева О.М., Дмитрук Д.А.* Моніторинг громадської думки населення: електоральні настрої та очікування населення наприкінці 2005 р. // Укр. соціум. – 2005. – № 5–6. – С. 169–188.
15. *Балакірева О.М., Дмитрук Д.А.* Моніторинг громадської думки населення: настрої та очікування населення, вересень 2006 р. // Укр. соціум. – 2006. – № 3–4. – С. 209–228.
16. *Дмитрук Д.А.* Моніторинг громадської думки // Укр. соціум. – 2003. – № 1. – С. 165–176.
17. *Доган М.* Ерозія довіря в развитих демократиях // Мировая экономика і междунар. отношения. – 1999. – № 5. – С. 85–93; 1999. – № 6. – С. 38–45.
18. Економічна політика нової влади: перші кроки та їх результати // Нац. безпека і оборона. – 2005. – № 9. – С. 2–53.
19. Корупція в Україні – 2004 рік. Аналіз природи та причини проблеми: Підсумк. звіт. – К.: Група між нар. співробітництва, 2004. – 92 с.

(Закінчення в наступному числі журналу)